

Richard David Precht

KEN DE WERELD

Een geschiedenis van de filosofie

Deel 1 – Oudheid en middeleeuwen

th ten have

Oorspronkelijk verschenen onder de titel *Erkenne die Welt; Eine Geschichte der Philosophie* (Band 1: *Antike und Mittelalter*) door Richard David Precht
© 2015 Wilhelm Goldmann Verlag, een onderdeel van Verlagsgruppe Random House GmbH, München, Bondsrepubliek Duitsland

© Nederlandse vertaling: Uitgeverij Ten Have, 2016
Postbus 13288
3507 LG Utrecht
www.uitgeverijtenhave.nl

Vertaald uit het Duits door Karl van Klaveren
Redactionele medewerking Michel Meynen
Omslag Roald Triebels
Foto auteur © Amanda Berens
Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best
ISBN 978 90 259 0531 6
ISBN e-book: 978 90 259 0532 3
NUR 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

The Universe is made of stories, not of atoms.
Muriel Rukeyser

Inhoud

Inleiding	9
De school van Athene	19

FILOSOFIE VAN DE OUDHEID

Er was eens in Ionië	33
De maat van alle dingen	59
De menselijke natuur	86
De vagebond en zijn leerling	113
Schijn en zijn	144
Geld of eer? Plato's staat	175
De ordening van de dingen	205
Een moraal in soorten	243
Drop-outs en twijfelaars	273
Het juiste leven in het verkeerde	292
Legitimatie en betovering	328
Augustinus of de genade van God	367

FILOSOFIE VAN DE MIDDELEEUWEN

In de schaduw van de kerk	409
Zin en doel van de schepping	444
De onttovering van de wereld	469
Godenschemering	499

AANHANGSEL

Noten	53I
Bronteksten in Nederlandse vertaling	536
Aanbevolen literatuur	539
Oudheid	54I
Middeleeuwen	555
Dankwoord	56I
Personenregister	oo
Zaakregister	oo

Inleiding

Ik ben heel blij dat je dit boek in handen hebt genomen. Waarschijnlijk besef je niet wat een avontuurlijke reis door de filosofie je zult gaan maken. Mocht je van plan zijn om de weg die je zojuist bent ingeslagen te vervolgen, dan wandel je door de gevarieerde landschappen van de menselijke geest: van de mooie kusten van Klein-Azië tot de kloosters en studeerkamers, kerken en universiteiten van de late middeleeuwen. En de twee volgende delen van deze filosofische trilogie zullen je dwars door Europa voeren, tot aan de wereld waarin je nu leeft.

Ik zal me daarbij beperken tot de westerse wijsbegeerte, hoewel ik besef dat ook culturen als Perzië, China, India en andere beschavingen een belangrijke filosofische traditie kennen. Maar om daarover te kunnen schrijven moet je kennis hebben van die culturen en de talen beheersen. Bovendien is zo'n wereldomspannend project al snel oeverloos. Want voor een auteur die zich beperkt tot Europa is het al moeilijk genoeg ervoor te zorgen dat de lezer in de enorme hoeveelheid materiaal het overzicht niet verliest.

Dit boek geeft geen afgeronde of definitieve antwoorden op al je vragen. Alle grote filosofische vragen zijn open vragen; elk antwoord roept meteen weer nieuwe vragen op. Voor iedereen die zich verdiept in de talloze aanzetten, ideeën, redenerin-

gen en speculaties uit de filosofiegeschiedenis geldt de uitspraak van de grote Franse scepticus en humanist Michel de Montaigne: 'Het genot maakt ons gelukkig, niet het bezit.' Scherpzinnige gedachten bestuderen, weergeven, begrijpen en doordenken is een genoeglijke activiteit van de geest. Lezen is denken met de hersenen van de ander. Maar het gelezene verwerken is een voortdurende dialoog met onszelf. Wat lokt is het vooruitzicht dat je op een intelligentere wijze kunt nadenken over de wereld dan voordien.

De filosofiegeschiedenis die voor je ligt is geen woordenboek en geen encyclopedie. Het is ook geen geschiedenis van grote filosofen. Aan woordenboeken of encyclopedieën van de filosofie bestaat geen gebrek en er zijn veel uitstekende naslagwerken. Voorts kennen we talloze overzichten van de geschiedenis van de filosofie, die veelal op eigen wijze inzicht verschaffen. Hoezeer al deze werken ook boven de tijd trachten uit te stijgen, ze kunnen de filosofie slechts bezien vanuit het perspectief van hun tijd. Georg Friedrich Wilhelm Hegel geloofde aan het begin van de 19e eeuw nog dat de filosofiegeschiedenis een opklimmende lijn volgde, die hij met zijn eigen werk bekroonde en voltooide. Maar reeds zijn jongere tegenspeler Arthur Schopenhauer keerde zich verbitterd tegen een dergelijke opvatting van de filosofiegeschiedenis, waarin alles wordt verklaard. Het lezen van een filosoof die alles in de geschiedenis een plaats wil geven was volgens hem net zoiets als 'je eten laten kauwen door een ander'.

Latere geschiedschrijvers van de filosofie waren voorzichtiger dan Hegel. Ze zagen af van een definitieve verklaring van de geschiedenis naar eigen inzicht. Maar de gedachte dat filosofiegeschiedenis de geschiedenis is van een zich ontvouwende waarheid bleef veel van hun historische interpretaties bepalen. Pas in de loop van de 20e eeuw zijn we dit optimisme langzaam maar zeker kwijtgeraakt. Vooruitgang maken met filosofische gedachten hoeft niet te betekenen dat we de waarheid onthullen of blootleggen. In veel opzichten vinden wij het be-

grip waarheid verdacht. We zijn in veel dingen slimmer geworden, maar daarom nog niet wijs. Om het met Robert Musil te zeggen: ‘*Wir irren vorwärts!* – Al falend gaan we vooruit!’

Wat het bijzonder moeilijk maakt om een filosofiegeschiedenis te schrijven is dat we het tegenwoordig vaak niet eens zijn over wat filosofie eigenlijk is. Voor de een is ze een *exacte wetenschap* (namelijk die van de taallogica), voor de ander is ze meer een soort *gedachtekunst*, namelijk de kunst om op een mooie en scherpzinnige manier te denken. De spanwijdte tussen beide opvattingen is groot. Want achter deze twee tegenstrijdige visies gaan heel verschillende opvattingen schuil over de hoeveelheid wetenschap dan wel creativiteit die de filosofie bevat of zou moeten bevatten. Is de overtuigingskracht van filosofische argumenten logisch bepaald zoals in de natuurwetenschappen? Of gaat het eerder om esthetische overtuigingskracht zoals in de kunst?

Voor beide standpunten zijn argumenten en ook tradities aan te dragen. Voor Plato en Aristoteles, de grondleggers van de wijsbegeerte, is filosofie het vragen naar het juiste leven. Dat leven hangt vooral af van kennis. En zekere kennis bereik je alleen via een goed gefundeerde en daardoor ‘ware’ mening. Daarom is de filosofie in de antieke traditie zoiets als de wetenschap van de kennisverwerving. Aristoteles gaf de logische redenering een plaats in de filosofie en schiep daarmee de voorwaarden van het wetenschappelijk denken. In navolging van deze grote Grieken zagen vrijwel alle filosofen tot in de 19e eeuw hun vak als een wetenschap of zelfs als een metawetenschap, die boven alle andere wetenschappen staat en als een overkoepelend vak de gespecialiseerde wetenschappen wil helpen om zichzelf beter te verstaan.

Zo gingen tot Hegels tijd vrijwel alle filosofen ervan uit dat er zoiets bestond als *de* filosofie, net als *de* wiskunde en *de* natuurkunde. Zo kon Hegel zijn filosofiegeschiedenis – een van de eerste – schrijven in de veronderstelling dat zijn denkconstructie objectief in de wereld bestond. Het cement van

het geheel was een bouwstof genaamd de rede, waarvan grote filosofen als Immanuel Kant en Hegel geloofden dat ook die boven de tijd uitsteeg en objectief was. Daarom zagen filosofen het als hun taak om de wereld met de rede te doorgronden en zo tijdloze waarheden op te delven.

Een dergelijk geloof in *de* filosofie en *de* rede is ons vreemd geworden. Op zijn laatst aan het begin van de 20e eeuw heeft men ontdekt dat er niet zoiets als *de* rede bestaat. De ‘algemene bronnen van de rede’, waarover Kant spreekt, zijn vervloeid tot vele afzonderlijke drinkplaatsen. Als iemand iets op rationele wijze probeert te doorgronden, doet hij dat met woorden en zinnen. Hij gebruikt niet alleen een logica, maar ook een grammatica. De taal die hij daarbij hanteert is niet tijdloos, maar cultureel bepaald en gekleurd. De pretentie dat filosofie wetenschap zou zijn, kan men eventueel ook onder deze veranderde voortekenen volhouden. Maar ze is nu niet meer de wetenschap van het weten, maar de wetenschap van logische en niet-logische zinnen waarin mensen beweringen over de werkelijkheid doen. Een dergelijke wetenschap *verklaart* niet, maar *beschrijft*. Dat is de weg die de bijzonder invloedrijke analytische filosofie is gegaan in het spoor van Gottlob Frege en Ludwig Wittgenstein.

De tegenoverliggende positie ziet filosofie als gedachtekunst. Deze visie breekt door in de kritiek op Hegel. Met heilige toorn slopen Arthur Schopenhauer en vooral ook Friedrich Nietzsche het geloof in *de* rede en alle daarop gebaseerde filosofie. In plaats van *wereldsystemen* ontwerpt men in de loop van de 19e eeuw steeds vaker *wereldbeschouwingen*. De filosoof doorgrondt de wereld niet meer, maar werpt er een bepaald subjectief licht op. Hij weegt en waardeert, polemiseert en spitst toe, en maakt zich sterk voor een bepaalde ethische of esthetische houding tegenover de wereld en het leven. Eenzelfde ontwikkeling vindt tegelijkertijd ook plaats in de kunst. Ook zij wil het zichtbare niet langer objectief weergeven, maar subjectief zichtbaar maken.

De filosofieën van Schopenhauer en Nietzsche zijn sterk literair en proberen de lezer esthetisch in hun greep te krijgen. Hetzelfde vinden we al in de 18e eeuw in Frankrijk, waar filosofen essays schrijven in plaats van wetenschappelijke verhandelingen. Rousseau, Diderot of Voltaire denken niet in systemen; ze creëren een denksculptuur, een gedachtefiguur of ‘philosophème’, in plaats van filosofieën. Zoals de kunsten stijlrichtingen en ismen worden, zo ook de wereldbeschouwelijke filosofieën. Filosofen bouwen geen grote ontwerpen meer, maar ontwikkelen een *denkstijl* en hun wereldbeschouwing wordt een handelsmerk. Ook deze traditie bestaat tot op de dag van vandaag, vooral in Frankrijk, waar ze ook is begonnen.

Of we filosofie nu als wetenschap zien of als gedachtekunst – in beide gevallen kun je van mening verschillen over de vraag hoe zinvol het is om je bezig te houden met haar geschiedenis. Vanuit het gezichtspunt van de talrijke vormen van analytische filosofie is het vrij nutteloos om je te verdiepen in de geschiedenis van de filosofie. Analytische filosofen zien hun vak, zoals gezegd, als een wetenschap, vergelijkbaar met de exacte wetenschappen. Zoals bekend concentreren die zich vooral op de problemen en de stand van zaken in de tegenwoordige tijd. Waarom zou een arts in opleiding veel moeten weten over de geschiedenis van de geneeskunde? En hoeveel – of liever gezegd hoe weinig – zou een natuurkundige moeten weten over de dwalingen en speculaties van de fysica uit de tijd van de renaissance of de barok, behalve dan misschien de wet van de zwaartekracht die sinds Newton zijn geldigheid nog steeds niet verloren heeft?

Zo bezien lijkt ook de geschiedenis van de filosofie een verzameling van theorieën en hypothesen die geen recht meer doen aan de stand van zaken in de huidige wijsbegeerte, die vooral taalanalytische filosofie is. Ook ik was tijdens mijn studie niet erg geïnteresseerd in filosofiegeschiedenis. Ik wilde geen historicus worden, maar wilde ‘weten wat klopt’. In plaats

van de bonte geschiedenis uit het filosofisch archief zocht ik waarheden die boven de tijd uitstijgen. Is de geschiedenis een dialectisch proces? Kun je mensenrechten logisch beargumenteren? Is er zoiets als waarheid of gerechtigheid en is het mogelijk om die in de wereld te realiseren?

Maar mijn professoren waren slechts zijdelings met deze grote vragen bezig. De collegegidsen van Duitse universiteiten – met hun talrijke hoor- en werkcolleges over Plato en Aristoteles, Descartes, Kant, Hegel, Nietzsche, etc. – laten een heel ander beeld zien. Hier overheerst juist de geschiedenis het heden. Daaruit zou je kunnen concluderen dat veel professoren van mening zijn dat nieuwe denkers hun voorgangers in de geschiedenis van de filosofie niet overbodig maken. De ‘filosofie’ verschijnt hier als een soort culturele voorraadkamer van tijdloze waarde. Iets waar elke filosofiestudent doorheen moet om filosofische kennis te kunnen verwerven.

Mijn weg is dat ik rekening zal houden met beide benaderingen. Dit boek wil geen filosofie zijn, maar ook geen geschiedenis. Het is, om met Immanuel Kant te spreken, een ‘filosoferende geschiedenis van de filosofie’, begrijpelijk voor een zo breed mogelijk publiek en vormgegeven als een groot verhaal. Enerzijds zal ik de behandelde filosofen en hun ideeën in de context van hun tijd plaatsen en bespreken. Want zonder verwijzing naar de politieke, sociale en economische geschiedenis blijven veel ideeën en voorstellingen esoterisch. Het leven van filosofen speelt zich niet af tussen boekomslagen. En filosofische gedachten ontstaan niet in het luchtledige of in een wereld waar epigonen met voorlopers discussiëren. Zo bestond het klassieke Griekenland niet allereerst uit de filosofie van Plato en Aristoteles, terwijl er daarnaast ook nog een sociaal en economisch leven was. Het was eerder andersom: het leven en denken van de Grieken werd bepaald door de sociale en economische verhoudingen, en daarnaast was er ook nog de filosofie.

Maar een boek dat alleen de historische omstandigheden en

de sfeer van de tijd weergeeft, zal de lezer niet bevredigen. Bijna alle vragen van de antieke wereld zijn nog steeds onze vragen: Wat is een goed leven? Wat is waarheid? Is er gerechtigheid en hoe realiseer je die? Wat is de plaats van de mens in de natuur en in het heelal? Is er een God? enzovoorts. Deze vragen lopen als een rode draad door het denken van de mensheid. Als we er recht aan willen doen, moeten we de filosofen van vroeger vanuit ons huidig perspectief een plaats geven, beoordelen en de sterke en de zwakke punten onderscheiden. Juist op knooppunten van de ontwikkeling zullen we steeds weer verbindingslijnen moeten trekken van theorieën uit het verleden naar het huidige denken.

Daarbij loop je gemakkelijk het gevaar filosofen uit de oudheid, de middeleeuwen, de renaissance, de barok of de verlichting als vertegenwoordigers van een bepaalde filosofische stroming of denkschool te zien. Dat waren ze niet naar hun eigen inzicht. Ze worstelden niet, zoals latere filosofen, met hun handelsmerk of hun historische reputatie, maar met het geheel van de wereld. Plato was noch platonicus, noch platonist. En Descartes ontwierp geen cartesianisme, maar probeerde de wereld geestelijk te doorgronden en zag daarbij geen ander alternatief. Voor een auteur van een filosofiegeschiedenis betekent dat uiterst behoedzaam omgaan met etiketten en hokjesdenken. De categoriserende blik van de systematicus verhult al te gemakkelijk wat hij eigenlijk wil laten zien.

Misschien is de moeilijkste vraag van een historische uiteenzetting wel de selectie en afwegingen. Dat spant des te meer omdat dit project beperkt blijft tot drie delen. Een dergelijke filosofiegeschiedenis kan onmogelijk volledig zijn en wil dat ook niet zijn! In plaats daarvan kies ik steeds voor bepaalde gezichtspunten. Geschiedenis schrijven betekent keuzes maken en die met elkaar in verband brengen. Natuurlijk zijn de afwegingen die ik maak subjectief, ook als ik dat anders bedoel. Iedere veralgemenisering doet onrecht aan het unieke karakter van de feiten, en ook aan dat van de gedachten en ideeën. Deze

filosofiegeschiedenis is dus maar *een* filosofiegeschiedenis. Net als alle andere geschiedenissen van de wijsbegeerte ontkomt ze er niet aan dat ze sommige zaken uitvergroot en andere over het hoofd ziet.

Het belangrijkste doel van deze filosofiegeschiedenis is dan ook niet om een zo compleet mogelijk overzicht te geven van alle belangrijke filosofen. Want om te beginnen weet niemand wie de belangrijkste filosofen eigenlijk zijn. Zo zijn er filosofen die we eenvoudigweg belangrijk vinden omdat ze tot op de dag van vandaag *belangrijk zijn gebleven* voor de filosofie. Daarnaast zijn er filosofen die voor de filosofie heel *belangrijk waren*, maar tegenwoordig nauwelijks nog worden opgemerkt. Verder zijn er filosofen en wijsgerige debatten die in de klassieke filosofiegeschiedenis *weinig aandacht* hebben gekregen, maar die we vanuit onze hedendaagse situatie enorm inspirerend en interessant vinden. En we mogen zeker ook niet de filosofen vergeten die *in hun eigen tijd volstrekt onbelangrijk* waren, zoals Arthur Schopenhauer en vooral ook Nietzsche. Laatstgenoemde geldt vandaag als de belangrijkste filosoof van zijn tijd, maar zijn roem ontstond pas na zijn dood. Precies omgekeerd zijn er ook filosofen aan wie de *tijdgeest* ooit een enorme betekenis toekende, maar die voor ons hun uitstraling hebben verloren. En hoe gaan we om met invloedrijke denkers als Karl Marx, Gottlob Frege of Niklas Luhmann, die naar hun eigen besef helemaal *geen filosoof* waren?

Gezien die situatie ligt het voor de hand om de filosofiegeschiedenis niet zuiver chronologisch te vertellen aan de hand van een uitgelezen gezelschap van beroemde wijsgeren. Dit boek zal vooral de filosofische vragen benadrukken en belichten. Dit hele project is bedoeld als een soort vervolgroman waarin steeds dezelfde vraagstukken opduiken in nieuwe gedaanten van de tijd.

Desalniettemin blijft een dergelijke 'geschiedenis' een hachelijke onderneming. We lijken al gauw op toeristen, die achter de hekken van een luxeresort aan de Dominicaanse kust va-

kantie vieren en menen dat ze het eiland hebben gezien. Daarom zullen we er uiteindelijk genoeg mee moeten nemen dat we niet de geschiedenis van de filosofie schrijven, maar slechts een voetafdruk zetten op het smalle platgetreden pad van de overlevering, die ons het beeld verschaft dat we tot nu toe hebben van dit tijdsgewricht.

Mocht de lezer van dit boek de indruk krijgen dat filosofie niet een wetenschapsgebied of zelfs geen ‘vak’ is, dan heeft deze filosofiegeschiedenis haar doel bereikt. Want alle filosofie is ten diepste niet het verwerven van vakkennis. De meeste grote denkers tot 1900 waren geen vakmensen en ook geen hoogleraren filosofie. ‘De filosofie,’ aldus Ludwig Wittgenstein, ‘is geen leer, maar een activiteit.’ Deze activiteit wil ons gevoeliger maken voor de vaak twijfelachtige vooronderstellingen en beweringen in ons leven en samenleven. Haar doel is niet meer zoals vroeger *de* waarheid. Wie de waarheid liefheeft, verbeeldt zich niet dat hij de waarheid bezit! Het doel van filosoferen is het kader vergroten waarin we denken en leven. Filosoferen is het scherpen van de instrumenten van het denken in de hoop dat we de begrensde tijd van ons bestaan iets bewuster gaan ervaren. Al is het maar om te begrijpen dat we niet begrijpen.

Richard David Precht
Keulen, juli 2015

De school van Athene

Over de onwerkelijke betovering van de filosofie

Een wonderschone zomerdag in Athene. Aan de hemel, die zo blauw is als de Middellandse Zee, hangt maar een enkel wolkje. Het licht beschijnt een prachtige zuilengang met vier in cassetten verdeelde gewelven. Op de kleine trap van dit stenen academiegebouw staan, hurken, zitten of liggen achtenvijftig Griekse mannen die het mooiste beroep ter wereld uitoefenen. Ze filosoferen!

Ze discussiëren met kleine en grote gebaren, denken, schrijven of rekenen, formuleren en debatteren. Op hun gezichten zien we bewondering, verbazing, nieuwsgierigheid, twijfel, ongelooft. Sommigen zijn in gedachten verzonken. Als het gaat om de vraag wat filosofie is en wat filosofen drijft, is er geen beeld dat zo is ingeprent in ons cultureel geheugen als dit beeld.

Het is een beeld zonder namen, een wandschildering in de Stanzen, de privévertrekken van paus Julius II, in het Vaticaan. En toch denken we allemaal te weten wat het fresco voorstelt en hoe het heet: De school van Athene. De schepper is Rafaël, die dit werk tussen 1509 en 1511 maakte, maar het geen titel gaf. Pas zijn Italiaanse collega-schilder Gaspare Celio gaf het meer dan honderd jaar later zijn beroemde naam.

Rafaël was zevenentwintig. Als een veelbelovende nieuwe ster was hij naar Rome afgereisd vanuit het artistiek veel belangrijker Florence. Het beschilderen van de Stanzen op de

tweede verdieping van dit nieuwe woonvertrek was de eerste opdracht die de paus hem gaf. Een eervolle opdracht met hoge pretenties. Julius II is een man die door een uitspraak van Maarten Luther als 'bloedzuiger' de geschiedenis zal ingaan. Een meedogenloos en oorlogszuchtig kerkvorst, die de macht van het pausdom stap voor stap verder uitbouwt. Waarom wil deze gewelddadige heerser op de stoel van Petrus in vredesnaam een fresco met filosofen in zijn privévertrekken?

Het is een hachelijke onderneming. Rafaël begrijpt niet veel van de filosofie. Hij is schilder. Zijn kunst is een ambacht dat beoefend wordt door uitmuntende vaklieden. Ze leren het vak van andere meesters. De schilderkunst wordt nog niet gedoceerd aan academies. De ruimte die hij moet beschilderen, is bedoeld voor Julius' omvangrijke privébibliotheek. Pas later wordt ze de Stanza della Segnatura genoemd en zullen Julius' navolgers hier rechtspreken. Andere motieven die Rafaël op de wanden moet schilderen zijn de theologie, de rechtspraak, de deugden en de schone kunsten. Alle wetenschappen en kunsten op aarde worden in deze zaal bij elkaar gebracht, om het zelfbeeld van de paus en de aanspraak van de kerk met elkaar te verenigen.

Maar past de filosofie hier wel? Geen van de verzamelde Griekse filosofen geloofde in een joods-christelijke god. En toch is de antieke filosofie, vooral die van Plato, voor de theologen van de paus niet in tegenspraak met het christendom. De Florentijnse Marsilio Ficino en Giovanni Pico della Mirandola hebben het platonisme salonfähig gemaakt, zelfs in de ogen van het Vaticaan. Zo speelt men het klaar om met grote gedrevenheid en zonder oog voor het verlies aan filosofische kracht, Plato te beschouwen als voorloper van het christendom, keurig ingelijfd naast Aristoteles en Plotinus, in een historische portretgalerij met Mozes en Jezus.

Niets anders mag Rafaël op zijn fresco afbeelden. In het midden van de afbeelding verschijnen Plato en Aristoteles als twee bovenmenselijke gestalten, zoals men heiligen afbeeldt. In een

latere Nederlandse gravure zou men hun zelfs een aureool geven en hen afbeelden als Petrus en Paulus. Beiden worden omgeven door grote mannen uit de Griekse filosofie en wetenschap. Pythagoras knielt vooraan links en schrijft in een boek, Diogenes hangt wat rond op de trappen, Euclides (of is het Archimedes?) tekent rechts vooraan een cirkel, en de stompneuzige Socrates, helemaal in olijfgroen, gebaart tegen een langharige soldaat.

De kunsthistorici van de 19e eeuw hebben veel moeite gedaan om deze achtenvijftig mannen te identificeren. Maar al hun vermoedens blijven speculaties. Feitelijk zijn slechts drie andere personen herkenbaar, en dat zijn in elk geval geen Griekse filosofen! De donkere gestalte op de voorgrond, die meestal met Heraclitus wordt vereenzelvigd, draagt trekken van Rafaëls grote concurrent Michelangelo. En ook Rafaël zelf komt in beeld, vooraan aan de rechterkant van het fresco. Met een donker hoofddeksel en zijn bleke engelengezicht staat hij naast zijn in het wit geklede medewerker Sodoma.

Dat tijdgenoten in historische motieven werden gesmokkeld was in de renaissance schering en inslag, net als voorheen in de middeleeuwen. Zelfs Plato is niet eenvoudig naar het voorbeeld van zijn beroemde antieke buste afgebeeld. Tijdgenoten herkenden in zijn gelaatstrekken gemakkelijk Leonardo da Vinci. Dat lag voor de hand, want naarmate hij ouder werd, beeldde Da Vinci zichzelf steeds vaker af als Griekse filosoof. Maar alleen uiterlijk leek hij op Plato, filosofisch had hij een voorkeur voor Aristoteles.

Rafaël schildert de krioelende groep filosofen in een alle-daagse situatie, zoals een objectieve buitenstaander het zou zien, iemand die toevallig langsloopt. Aan het begin van de 16e eeuw is dat een radicale vernieuwing. Voor zover de filosofie al in de beeldende kunst werd vereeuwigd, waren het meestal vrouwelijke allegorische figuren. Maar Rafaël lijkt een levendige passage uit Plato's dialoog *Protagoras* voor ogen te hebben gehad: 'Toen we binnenkwamen, troffen we Protagoras aan in de gaanderij, waar hij heen en weer aan het wandelen

was. Samen met hem op één lijn liepen aan de ene kant Callias, zoon van Hipponicus, en Paralus, broer van Callias langs moederszijde, maar zoon van Pericles, en ook Charmides, zoon van Glauco. Aan zijn andere zijde zagen we Xanthippus, de tweede zoon van Pericles, en Philippides, zoon van Philomelus, en Antimoerus van Menda ... Achter hen volgde nog een groep aandachtige luisteraars. Het leken me meestal vreemdelingen, want uit de verschillende steden die hij bezoekt, voert Protagoras mensen mee. Als een tweede Orpheus betovert hij hen met zijn stem, en door die stem betoverd, volgen ze hem. Toch waren er in dat koor ook wel enkele Atheners. Ja, een koor was het en het was een waar genoeg om het te zien, zo keurig pasten ze erop toch maar nooit Protagoras voor de voeten en in de weg te lopen. Telkens als hij zich met zijn gezellen van de eerste rij omkeerde, gingen de toehoorders van het gevolg netjes en ordelijk naar links en naar rechts, en met een draai en een zwaai stonden ze weer keurig achter hem.¹

De beschrijving van de vele toehoorders van Protagoras lijkt eindeloos. Voor onze ogen ontstaat er een geweldig decor met een prachtige zuilengang en in het middelpunt de filosoof. De scène heeft een sterk ironische ondertoon, want Plato hield niet van Protagoras. Al die commotie om de 'grote filosoof' schetst hij om de ijdelheid te laten zien van een beroemd man, die door zijn publiek mateloos wordt overschat.

Dat Rafaël hier hoogstwaarschijnlijk Plato's dialoog als model heeft genomen en voor zijn eigen doeleinden gebruikte, zal vast niet zijn idee zijn geweest. De jonge schilder kende geen Grieks en ook nauwelijks Latijn. Kunsthistorici vermoeden dat de *spiritus rector* achter dit fresco Aegidius de Viterbo was, een van de invloedrijkste theologen van het Vaticaan. Aegidius was een van de beste Platokenners van zijn tijd en hij citeert hem op vele plaatsen. Alleen met zijn hulp of de steun van iemand als hij kon Rafaël de vormen- en figurenrijkdom van de oudheid zo magnifiek plunderen en een denkbeeldig Athene op de muren van het Vaticaan projecteren.

En juist dit wijsgerig niemandsland bepaalt het beeld dat we tegenwoordig van de filosofie hebben. Net als bij Rafaël zien we de filosofie vaak voor ons als een tijdloos Elysium, een ideale plek waar naar waarheid zoekende gedachten eeuwen, ja, millennia overbruggen en elkaar gonzend als parende libellen ontmoeten. Zo lijkt het niemand te storen dat de filosofen en wetenschappers van De school van Athene eeuwen na elkaar zijn geboren. Nog geen tien van deze mannen kunnen historisch tegelijk in dezelfde ruimte zijn geweest. Het stoort ook niemand dat de toeschouwer meent dat hij getuige is van een grootse gebeurtenis, terwijl er feitelijk niets gebeurt.

Misschien is het juist deze sacrale tijdloosheid die het beeld tot op vandaag zoveel uitstraling geeft; een karakteristiek en geschiedloos beeld van de filosofiegeschiedenis met personen en ideeën, ontdaan van hun historische context. Zo bewegen ze zich tussen allegorie en geveinsde realiteit. En zolang – zoals bij de Sacco di Roma in 1527 – plunderende krijgers het fresco niet weer toetakelen, filosoferen ze ongestoord verder...

Maar zonder die geschilderde fantasie vinden we de antieke filosofie veel moeilijker te begrijpen dan op het eerste gezicht lijkt. Aan de ene kant is de filosofie van het oude Griekenland voor ons verbazend nabij en actueel. Want hier staat de in veel toespraken geciteerde ‘wieg van de democratie’. Talloze filosofische sleutelbegrippen zoals *psyché*, *idea*, *pragma*, *politeia* en vele andere vinden we terug in woorden als psychologie, idee, pragmatisme en politiek. Daardoor lijkt onze moderne cultuur vaak weinig anders dan een voortzetting, ja, misschien zelfs een logisch vervolg van de Griekse oudheid met een tussentijdse update in de christelijke middeleeuwen.

Maar aan de andere kant moeten we ons afvragen of dit perspectief ons het zicht op de antieke filosofie niet beneemt. Vanuit ons huidig perspectief vormt ze de oorsprong van het westerse denken, waarvan we het bontgekleurde vervolg kennen. Maar voor de filosofen van Ionië, Zuid-Italië en Athene was hun filosoferen niet de oorsprong van een tweeënhalfdui-

zend jaar lange geschiedenis vol successen en problemen. Geen van hen zag zichzelf als voorloper of voorganger. Ook braken ze zich niet het hoofd over de vraag welke aspecten van hun denken later als ‘eeuwige’ filosofische ideeën – hoe plausibel of misleidend ook – zouden worden gezien en welke niet. Zou Heraclitus zijn filosofie werkelijk hebben samengevat in de kernachtige uitspraak ‘Alles stroomt!’, die later door velen de kwintessens van zijn denken is genoemd? Zou Empedocles werkelijk als een soort schizofreen op twee manieren hebben gedacht, als ‘natuurwetenschapper’ *en* als ‘ziener’ – omdat wij niet weten wat daartussen ligt? Was de ‘ideeënleer’ werkelijk de centrale bouwsteen van Plato’s denken of werd ze dat alleen in het ‘platonisme’?

We kunnen ons er niet genoeg over verbazen hoeveel verschillende schriftgetuigen we hebben uit de Griekse oudheid. Ook al beschikken we niet meer over de originelen, we hebben toch de middeleeuwse handschriften. De weg die deze teksten hebben afgelegd, is meestal onbekend of vaag. Hoe vaak werden deze handschriften niet overgeschreven op papyrus of perkament, meegenomen op reis en voor andersdenkenden verborgen, zodat we er vandaag nog iets van weten? En hoeveel antieke literatuur is er verloren gegaan door brand, verwoesting en bewuste vernietiging door christelijke censuur?

Wat we nu bezitten zijn teksten die klaarblijkelijk meer dan tweeduizend jaar belangrijk werden gevonden *en* het geluk hebben gehad dat ze het hebben overleefd. Vaak is het de onzichtbare hand van het toeval waardoor sommige teksten worden overgeleverd en andere niet. Uit de overlevering van antieke bibliotheken vóór het jaar 500 n.Chr. kennen we de namen van ongeveer drieduizend auteurs uit de oude Griekse en Romeinse wereld! Maar van slechts vierhonderd van hen hebben we geschriften. De bibliotheek van Alexandrië zou in het jaar 47 v.Chr. maar liefst 500.000 tot 700.000 boekrollen hebben geteld. Het allergrootste deel daarvan is voor altijd verloren gegaan.

We kunnen ervan uitgaan dat van de niet-christelijke literatuur van de oudheid naar schatting een op de duizend boeken is overgeleverd, dat wil zeggen zo'n drieduizend titels. Van de ongeveer honderdvijftig tragediedichters van de oude Griekse wereld die in de bibliotheekregisters verschijnen, zijn maar enkele werken van drie van hen aan ons overgeleverd. Van de filosofen van de Griekse wereld die vóór Plato en Aristoteles teksten schreven, bezitten we zonder enige uitzondering slechts fragmenten. Ondanks zijn befaamde optreden in Athene in de 5e eeuw v.Chr. hebben we van Protagoras geen van zijn schijnbaar talrijke werken. Hij is uiteindelijk maar met een enkele – door Plato geciteerde – uitspraak de filosofiegeschiedenis in gegaan. Stel je voor dat onze kennis van Spinoza, Rousseau, Kant, Hegel, Sartre of Wittgenstein beperkt zou zijn tot een enkele zin – tot welke bizarre conclusies zouden we dan komen?

Van Plato bezitten we weliswaar vrijwel alle dialogen, maar tot nog toe zijn de kenners het er niet over eens waar ze eigenlijk voor waren bedoeld. Misschien schuilt de 'ware' Plato wel niet in de dialogen, maar in een 'ongeschreven leer'? Van Aristoteles daarentegen zijn juist teksten overgeleverd die niet voor publicatie waren bedoeld – namelijk collegeaantekeningen. Dat wat Aristoteles zelf heeft gepubliceerd is verloren gegaan. Ook van veel hellenistische filosofen hebben we vaak alleen fragmenten en samenvattingen uit later eeuwen. Op een enkele uitzondering na, zoals de geschriften van Plotinus, is er bijna geen filosoof van dit tijdvak wiens werk volledig is. Hetzelfde geldt voor de middeleeuwen. Goed bewaarde of zelfs complete overleveringen zijn zeldzamer dan gebrekkige en onvolledige.

Des te subjectiever is het wie en wat de auteur van een filosofiegeschiedenis selecteert en presenteert als belangwekkend. Het accent in dit eerste deel ligt veelal op spannende politiek-economische en natuurfilosofische vragen. Aan andere aspecten, zoals bepaalde elementen uit de logica, besteedt deze filosofiegeschiedenis weinig aandacht, omdat het voor veel lezers

moeilijke stof is. Om die reden heb ik bij Plato zijn kennisleer en ethiek centraal gesteld en veel andere interessante zaken geschrapt. Aristoteles' metafysica wordt slechts rudimentair behandeld, zijn poëtica komt om dramaturgische redenen pas aan de orde in het tweede deel. Latere neoplatonici zoals Proclus en Simplicius zijn weggelaten. En ook kerkvaders als Origenes en Clemens van Alexandrië worden niet uitvoerig behandeld. In de middeleeuwen geldt dat voor denkers als Hrabanus Maurus, Hugo van Sint-Victor, Petrus Johannes Olivi en Thomas Bradwardine; en ook Ramon Llull komt zeker tekort. Verder heb ik veel theologische discussies weggelaten, zoals die over de triniteitsleer en het sententiëncommentaar van Lombardus. Hetzelfde geldt voor de ingewikkelde filosofie van de verschillende intellecten en enkele problemen die voortvloeien uit de aristotelische metafysica.

Maar het probleem zit niet alleen in de selectie. Geen mens overziet wat hij schrijft als hij schrijft over de wijsbegeerte van de oudheid en de middeleeuwen. De heldere lichtheid die De school van Athene uitstraalt ontbreekt in onze interpretatie van de antieke en middeleeuwse filosofie. En ook het pathos dat onze blik kleurt als we vanuit de verte de begintijd van de filosofie overzien, vindt geen steun in een pathetische tijd. Zo beginnen we onze reis bij de weinig ideale, maar zeer menselijke oorsprong van de westerse filosofie. Bij mensen die men later met een ongelukkige term de 'voorsocratici' heeft genoemd – alsof hun denken 'nog niet' het ware hoogtepunt had bereikt. Dat was voor henzelf natuurlijk heel anders...